

Gerechtigheid in de bijbel - een begripsverkenning

Jan J. Boersema¹

Ten geleide

In het kader van de voorbereiding van Micha Monitor in 2014 heeft prof.dr. Jan J. Boersema in opdracht van twee van de betrokken organisaties, te weten de MWH Foundation en Prisma een begripsstudie uitgevoerd naar het begrip gerechtigheid in de Bijbel. De projectgroep maakt deze studie graag openbaar om deze zo ook ter beschikking te stellen aan alle Micha deelnemers.

Algemeen

Gerechtigheid (Hebreeuws תְּדָקָה (*tsedakah*); Grieks δικαιοσύνη (*dikaïosunè*); Latijn *justitia*; Engels *righteousness/mercy*) kan op grond van frequentie, spreiding en context tot de Bijbelse kernbegrippen gerekend worden. Het woord komt – in de NBV vertaling - in 21 boeken van het Oude en 17 boeken van het Nieuwe Testament voor. Het vaakst treffen we het aan in het boek der Psalmen, terwijl Jesaja, het boek der Spreuken en de brief aan de Romeinen ook in de kopgroep zitten. De trefkans is hoger dan voor woorden als trouw of goedertierenheid. Nu zeggen aantallen niet alles omdat er in bijbel vertalingen niet altijd equivalent (een woord in de grondtekst leidt altijd tot hetzelfde woord in de doeltaal) vertaald wordt. Daarom beginnen we met een kleine verkenning van het Bijbelse taal-veld waarin het woord gerechtigheid zich bevind. In onderstaande box wordt uitgelegd welke methode daarbij gevolgd wordt.

Taal en vertaling

Een eerste ingang voor zo'n verkenning is natuurlijk de concordantie, want die kan ons iets zeggen over het relatieve belang van begrippen en woorden en over het vóórkomen ervan door de bijbel heen. Maar concordanties zijn noodzakelijkerwijs gebonden aan één bepaalde vertaling. Wie de concordanties op de Statenvertaling, de NBG en de Nieuwe Bijbelvertaling vergelijkt, vindt verschillende cijfers voor frequentie en spreiding. In het geval van het woord 'gerechtigheid' kun je al wel concluderen dat het (in alle vertalingen) een belangrijk en veelgebruikt begrip is, maar niet veel meer dan dat. Vooral omdat je niet weet welk woord uit de grondtekst vertaald is met het woord 'gerechtigheid'. Daarvoor is een zogeheten Analytische concordantie

¹ Emeritus hoogleraar 'Culturele en levensbeschouwelijke dimensies van de relatie mens natuur' bij het Instituut voor Milieuvraagstukken van de Vrije Universiteit. Momenteel is hij gastonderzoeker bij het Centrum voor Milieuwetenschappen in Leiden.

De auteursrechten van deze studie liggen bij J.J. Boersema, de copy right ervan berust bij Micha Nederland. Overname en gebruik van (delen van) deze tekst alleen toegestaan met de volgende bronvermelding: JJ Boersema. Gerechtigheid in de bijbel – een begripsstudie. Geschreven in opdracht van MWH Foundation en Prisma t.b.v. Micha Monitor. Oktober 2013.

behulpzaam. Helaas is een dergelijke concordantie niet beschikbaar voor de Nederlandse vertalingen. Wel voor Engelstalige. Als je daarin bij het woord *righteousness* (het meest gebruikte Engelse woord voor gerechtigheid) zoekt, vind je alle Hebreeuwse, Aramese, Griekse en vaak ook Latijnse woorden die door de vertalers met het woord *righteousness* zijn vertaald en bovendien, en dat is belangrijk, welk van die woorden op welke plaats in de grondtekst voorkomt. Daaruit valt af te leiden welke woorden in de grondtaal het meest gebruikt worden en welke woorden typerend zijn voor een bepaald Bijbelboek. Bij gerechtigheid valt de variatie gelukkig mee, we zien dat in het Oude Testament hoofdzakelijk צדקה (*tsedakah*) wordt gebruikt en in het Nieuwe Testament δικαιοσύνη (*dikaïosunè*). Daarmee is de zoektocht nog niet ten einde want we willen ook graag weten hoe vaak, waar en in welke context het woord voor gerechtigheid in de grondtaal gebruikt wordt. Tot nu toe was onze ingang het woord gerechtigheid (of *righteousness*) en keken we waar dat voorkwam en welk woord er in de grondtekst voor gebruikt werd. Dat bleek vooral het woord צדקה (*tsedakah*) te zijn. Maar dat woord hoeft niet elke keer met gerechtigheid (of *righteousness*) te zijn vertaald. We moeten zoeken op het grondtekst-woord. Om zo'n omgekeerde route te bewandelen heb je een Hebreeuwse, Aramese of Griekse concordantie nodig waar je dan het woord צדקה en δικαιοσύνη in kunt opzoeken. Nu is het Hebreeuws een taal waarin - meer dan in het Nederlands - de woorden nogal eens 'verknutseld' worden. Niet alleen bij de werkwoorden maar ook bij zelfstandige naamwoorden. Er is een bepaalde stam of wortel van een begrip en daar wordt afhankelijk van de context iets voor of achter geplakt. Daarom kan het beste 'op de wortel' gezocht worden. De gangbare Hebreeuwse en Griekse concordanties geven dan voor alle verbuigingen en varianten de vindplaatsen. Uiteindelijk levert dit een zo compleet mogelijke verzameling vindplaatsen op die een nader licht kunnen werpen op het voorkomen en gebruik van een bepaald begrip. Ze vormen het basismateriaal voor de inhoudelijke analyse.

Recht

Wat levert een dergelijk aanpak in hoofdlijnen op? De wortel (ook wel stam) van het Hebreeuwse woord dat met gerechtigheid vertaald wordt is צדק (*ts-d-k*).² Deze stam vinden we ook terug in woorden uit de Hebreeuwse tekst, die vertaald worden als rechtvaardig, rechtvaardige en rechtvaardigheid. In het Nederlands hebben al deze woorden het woord 'recht' gemeen en het ligt dus voor de hand om ook het woord recht in de verkenning te betrekken. Wie echter in de Hebreeuwse tekst naar woord voor recht zoekt, zal een enkele keer צדק aantreffen, maar in verreweg de meeste gevallen het woord משפט (*mishpat*). De wortel שפט (*sh-p-t*) zien we ook terug in woorden als recht doen, recht spreken en rechter. Er is sprake van twee verwante woordgroepen rond de wortels צדק en שפט. In tegenstelling tot het Nederlands hebben deze termen in het Hebreeuws geen directe taalkundige verwantschap met, of zijn ze te herleiden tot, het meest voorkomende woord voor 'recht' ישר (*jashar*) dat wordt gebruikt als tegenovergestelde van krom.

² Behalve zelfstandig naamwoord is צדק *ts-d-k* ook een werkwoord. Als herkomst wordt wel gedacht aan de naam van een god. Vergelijk Jozua 10:1 waar sprake is van een kanaänitische koning Adoni- Zedek (HEER-צדק) Verder kent de bijbel een tamelijk raadselachtige koning genaamd Melchizedek (=koning zedek) die we tegenkomen in Genesis 14, (waar hij wordt voorgesteld als koning van Salem en als een priester van God), in Psalm 110 en in Hebrëen 5 en 6 waar gesproken wordt over een priesterschap naar de ordening van Melchizedek.

Het Nieuwe Testament kent een soortgelijk onderscheid. Het woord δίκαιον / δίκαιος (*dikaion / dikaios*) wordt gebruikt voor woorden als recht, rechtvaardig en rechtvaardige. Voor rechtvaardigheid en gerechtigheid zien we het verwante δικαιοσύνη (*dikaiosunè*). Voor de meer juridische termen zoals rechter wordt als regel κρινω/κριτής (*krinoo*) gebruikt, voor recht zoeken meestal κρίνεσθαι (*krinesthai*) en voor rechtbank κριτήριον (*kritèrion*), waarin we het ook in het Nederlands ingeburgerde woord ‘criterium’ herkennen. Het Latijn gebruikt in alle gevallen woorden die met *ius* (recht) verwant zijn, zoals *iudex*, *justus* en *justitia*, en die hebben ook hun weg in ons taalgebied gevonden, denk aan het ministerie van justitie en vrouwe justitia.

In het Engels zijn de verschillen tussen beide woordgroepen goed zichtbaar, al kent men in die taal ook de woorden *just* en *right* voor recht. In de Engelse vertalingen van de bijbel wordt voor gerechtigheid, rechtvaardig en rechtvaardigheid meestal *righteous(ness)* gebruikt en voor de meer juridische termen leunt men op het Latijn met *judge*, *judgement* en *justice*.

Uit deze korte verkenning wordt duidelijk dat we met twee woordgroepen te maken hebben die in het Hebreeuws, het Grieks en het Bijbels Engels terminologisch beter zijn te onderscheiden dan in het Nederlands en het Latijn.

Betekenis

Wat valt er inhoudelijk over gerechtigheid en de daarmee verwante woorden te zeggen? In welke context worden ze gebruikt en waarin onderscheiden ze zich van de ‘recht-groep’?

De eerste keer dat we het woord met deze stam in het **Oude Testament** tegenkomen is in Genesis 6:9 waar over Noach gezegd wordt dat hij een ‘rechtvaardig’ (צַדִּיק, *tsadiek*) en ‘onberispelijk’ (תָּמִים, *tamiem*) man is. Deze typering wordt van hem gegeven in onderscheid met zijn tijdgenoten, die als verdorven worden geschetst. Noach daarentegen ‘wandelde met God’ (6: 9). Een nadere omschrijving van zijn rechtvaardigheid ontbreekt in deze fase van het verhaal, maar de (vaker) gebruikte typering ‘wandelde’, duidt op gedrag. Het woord voor onberispelijk heeft de grondbetekenis van ‘compleet’, zodat van Noach het beeld naar voren komt van iemand die in een onvolkomen wereld vol geweld laat zien hoe het volledig mens-zijn bedoeld is. In die zin is hij het prototype van de *tsadiek*, de rechtvaardige die ook in de latere traditie van het Jodendom zo’n grote rol speelt. Van wetten of van recht is in de context van de oer-wereld uit het Genesis verhaal geen sprake. Daaruit kan worden afgeleid dat rechtvaardig zijn in ieder geval niet samenvalt met ‘zich aan de wetten of regels houden’. Wat Noach wel deed, was Gods concrete geboden opvolgen en dat had ook effect op zijn familie. Terwijl we niets lezen over het gedrag van zijn vrouw en zonen, werd zijn ‘hele huis’ rechtvaardig bevonden (7:1).

Wat rechtvaardig in ethische zin wel zou kunnen inhouden, lezen we in Psalm 15. Daarin wordt de vraag gesteld wie mag wonen op Gods heilige berg. Het blijkt iemand te zijn die over precies deze 'Noachitische' combinatie van een onberispelijke wandel en rechtvaardig handelen beschikt.

Concreet gaat het in de woorden van de psalm om iemand...:

*die waarheid spreekt in zijn hart,
die met zijn tong niet lastert,
die zijn metgezel geen kwaad doet
en geen smaad op zijn naaste laadt;
in wiens ogen de verwerpelijke veracht is,
terwijl hij hen eert, die de HERE vrezen.
Heeft hij tot zijn schade gezworen, hij verandert het niet;
hij leent zijn geld niet op woeker
en aanvaardt geen geschenk tegen de onschuldige (3-5)*

Dit is een ethisch ideaal dat veel verder gaat dan hetgeen wet en regels van een mens vragen, zonder deze laatste overigens te negeren of terzijde te schuiven. De psalm radicaliseert hiermee de Thora op een manier die we in het NT ook in Jezus' Bergrede tegenkomen.

De eerste keer dat we in het OT het woord gerechtigheid צדקה (*tsedakah*) aantreffen, is in Genesis 15:6, De kinderloze Abraham krijgt van God de belofte dat zijn nageslacht talrijk zal worden als de sterren aan de hemel. Hij gelooft God en dat feit wordt hem 'tot gerechtigheid' gerekend'. Geloof in God en Zijn belofte - terwijl de omstandigheden iets anders lijken te vertellen - blijkt hier van doorslaggevend belang. Dit beeld komt ook naar voren in het pleidooi dat Abraham houdt ten gunste van Sodom en Gomorra waarin hij spreekt over vijftig rechtvaardigen (צדיקים) (Gen. 18:24). Hij had daarbij waarschijnlijk niet het oog op brave inwoners die zich keurig aan de lokale regels en voorschriften houden, maar veeleer op mensen die godvruchtig proberen te leven in helder contrast met hun omgeving. Helaas bleken ze er niet te zijn, nog geen 10.

De passage in Genesis 18 is om meer redenen van belang, want het is ook de eerste vindplaats van de combinatie 'gerechtigheid en recht' (18:19) en daarmee van het woord voor recht משפט (*mishpat*). De beide woorden komen meerdere malen voor in de verzen uit dit hoofdstuk waarin de verteller ons de overwegingen van God meedeelt om Zijn voornemens over Sodom en Gomorra aan Abraham bekend te maken en waarin Abraham zijn pleidooi voor die steden motiveert. Het kan ons iets leren over de relatie tussen beide woorden. In de NBG vertaling³:

³ Wie deze verzen in de NBV opslaat, zal zien dat voor 'rechtvaardigen' steeds het woord 'onschuldigen' is gekozen, terwijl 'recht' in vers 19 'goed handelen' is geworden en in vers 25 'rechtvaardig handelen'. Dit zijn minder gelukkige vertalingen omdat de actieve ondertoon die 'rechtvaardigen' heeft, verloren gaat in het meer passieve 'onschuldigen'. Ik gebruik in deze verkenning vooral de vertaling van het NBG.

*“En de Here God dacht: Zou Ik voor Abraham verbergen wat Ik ga doen?. Abraham immers zal voorzeker tot een groot en machtig volk worden en met hem zullen alle volken der aarde gezegend worden; ‘want Ik heb hem gekend, opdat hij gebieden zou, dat zijn zonen en zijn huis na hem den weg des Heren zouden bewaren door **gerechtigheid en recht** te doen, opdat de Here aan Abraham vervulle wat hij over hem gesproken heeft” (17-19).*

*“Misschien zullen er vijftig **rechtvaardigen** in de stad zijn; zult Gij haar dan verdelgen, en aan de plaats geen vergiffenis schenken ter wille van de vijftig **rechtvaardigen**, die in haar zijn? Het zij verre van U, aldus te handelen, den rechtvaardige te doden met de goddeloze; verre zij het van U; zou de **Rechter** (משפט) der ganse aard geen **recht** (משפט) doen?”(24-25)*

Behalve het herkenbare verschil tussen de juridische schildering van God als rechter wordt in deze verzen ook duidelijk dat de hoogste vorm van recht spreken niet losstaat van gerechtigheid. Abrahams pleidooi was gebaseerd op de gedachte dat bij God gerechtigheid uiteindelijk de aard van het recht bepaald. Deze typering van God als rechtvaardige rechter keert ook elders in het OT terug, bijvoorbeeld in Psalm 9:5. De bijbel leert op een aantal plaatsen dat mensen zich aan dit hoge ideaal moeten spiegelen. Bijvoorbeeld heel expliciet in Leviticus 19:15 waar, in een hoofdstuk over levensheiliging, het volk Israël wordt opgedragen om ‘in rechtvaardigheid recht te spreken over de naaste’. Hard nodig in een tijd waarin volgens het slot van het boek Richteren ‘ieder deed wat goed was in zijn eigen ogen’. Deze algemene opdracht wordt later toegespitst op koningen, die een centrale rol hadden in de rechtspraak (1 Kon. 10:9), en op rechters. Vermoedelijk zijn ze daar niet vaak in geslaagd, getuige de voortdurende klachten over onrecht en de roep om gerechtigheid (Ps. 4:2; Jer. 7:5; Mi. 7:9). Maar van koning David, de man naar Gods hart, wordt in 2 Sam. 26:33 gezegd dat hij recht en gerechtigheid handhaafde.

Als bede, als kenmerk van God zelf, als kenmerk van Zijn handelen in deze wereld en als ‘grondslag van Zijn troon’ komt de combinatie recht en gerechtigheid veel voor in het OT, bijvoorbeeld in de Psalmen (o.a. in 33:5; 72:2; 97:2; 103:6), het Spreuken boek (1:3; 2:9; 21:9), Jesaja (9:6 met een verwijzing naar de troon van David), Jeremia (9:24) en Hosea (2:18).

De roep om recht die veelvuldig opklinkt (Job 19: 7; Mi 7:9) is in de meeste gevallen op God gericht (‘doe mij recht o Heer’ Ps. 26:1; 43:1). Met als overheersende gedachte dat Hij de enige is die echt recht kan doen. In deze zin gebruikt is recht erg verwant aan gerechtigheid. Ongetwijfeld werd het recht met voeten getreden en heeft men onrecht ervaren, maar we moeten ook denken aan een (strikte) toepassing van het recht die onrechtvaardig uitpakte.

Een samenleving kan niet zonder recht en het is goed voor een land als koningen in wijsheid recht doen en recht spreken (1 Kon. 3:28; Dan 4:32 HB). Maar gerechtigheid is waar het uiteindelijk om moet gaan, ook in het recht. Vandaar dat de oproep tot gerechtigheid luid en duidelijk klinkt. Als gerechtigheid en recht een kans krijgt zijn de gevolgen aanzienlijk, zowel voor individuen als voor een samenleving. Met als meest genoemd gevolg: vrede.

Recht en wet

In het **Nieuwe Testament** komt behalve het woord 'recht' ook de term 'wet' naar voren waarmee meestal het geheel van de Mozaische wetgeving- de Thora - wordt bedoeld. De verhouding tussen recht en gerechtigheid is in het NT nog meer gespannen hetgeen verklaard kan worden door de voor die tijd gegroeide strikte interpretatie en toepassing van de wet door de religieuze leiders. Dit valt behalve uit het NT ook op te maken uit de figuur van de Leraar der Gerechtigheid die we kennen uit de Qumran rollen. In de evangeliën neemt Jezus hier afstand van. Het meest uitgesproken in de Bergrede. Hij doet dat niet door 'de wet en de profeten te ontbinden', hij wil er zelfs niet het kleinste onderdeel vanaf doen, maar wel door de 'klassieke' lezing van de wet ('gij hebt gehoord', 'gij hebt geleerd', 'er is ook gezegd') te radicaliseren. Jezus zegt de wet te willen vervullen, dat wil zeggen te vervolmaken door de achterliggende diepere bedoeling in confrontatie met de vastgelegde regel naar voren te halen: 'keer ook de linkerwang toe', 'hebt ook uw vijanden lief'. In de lijn van het OT wordt dit volmaaktheids ideaal door hem gespiegeld aan God, de onberispelijke *tsadiek* (Mattheus 5:17-48). Tot die volmaaktheid zijn we gehouden en die oriëntatie op het ideaal mag niet verdwijnen achter de reële dagelijkse zorgen over voeding en kleding: 'zoekt eerst Zijn Koninkrijk en Zijn gerechtigheid (δικαιοσύνη - *dikaïosunè*) en dit alles zal u bovendien geschonken worden' (Matth. 6:33). De mens staat centraal en niet de regel, zo maakt Jezus zijn gehoor duidelijk als hij in de ogen van de schriftgeleerden de sabbat(sregel) overtreedt (Matth. 12). Jezus draagt Zijn leerlingen op om deze boodschap door te geven en te leren wat het betekent 'barmhartigheid wil Ik en geen offerande' waarbij offerande in dit geval staat voor het strikt houden van de wet. Ook hier dringt Jezus door tot de bedoeling der wet 'want ik ben niet gekomen om rechtvaardigen (δικαιους) te roepen, maar zondaars' (Matth. 9:13). Hoe radicaal het ook lijkt, Jezus weet zich ook hier nauw verbonden met het OT, waar we in Spreuken 21 lezen: 'gerechtigheid en recht doen, is de Here welgevalliger dan offers'(21:3).

Het is met name Paulus die de verhouding tussen wet en gerechtigheid thematisch en theologisch uitwerkt met als kern: gerechtigheid en rechtvaardiging niet door de (werken der) wet maar door het geloof (Hand. 13: 39; Rom. 4:13 en 5:1; Gal. 2: 16,21 en 5:5). Paulus zet daarbij af en toe de zaak op scherp, en lijkt daarin verder te gaan dan Jezus zelf. Kenmerkend in dit verband is de uitspraak aan het slot van Galaten 2 'want indien er gerechtigheid door de wet is, dan is Christus tevergeefs gestorven' (2:21) . Of het gedeelte uit Romeinen 10 waarin hij Christus voorstelt als het 'einde der

wet, tot gerechtigheid voor ieder die gelooft' omdat uiteindelijk voor ieder, Jood of Griek geldt dat 'al wie de naam des Heren aanroept, behouden zal worden' (Rom. 10: 4, 13). In de brieven van Paulus lijkt 'gerechtigheid *doen*' soms schuil te gaan achter zijn nadruk op het belang van geloof.

Dat actieve element komt wel weer naar voren in de brief van Jacobus als hij schrijft over de 'gerechtigheid die in vrede wordt gezaaid' (3:18) en de tweede brief van Petrus als hij 'een nieuwe aarde verwacht waar gerechtigheid woont' (3:13). Was dat ook niet de verwachting van de dichter van Psalm 119 toen hij schreef: "Uw gerechtigheid is gerechtigheid voor eeuwig, en uw wet is waarheid'(119:142)?

Algemeen geformuleerd kun je zeggen: Gerechtigheid is sterk verbonden met (onze omgang met) God. Het raakt de onderliggende diepere dimensie en bedoelingen van het recht. Het houdt ons als mens voor ons handelen een ethisch-religieuze spiegel voor en verwijst in sociaal ethische zin naar datgene wat het recht probeert te formuleren en te garanderen: een rechtvaardige samenleving.